

De economie van de gift

Veelal spreken we over 'dé economie' alsof er maar een soort economie zou bestaan. Hub Crijns maakt duidelijk dat er verschillende economische deelsys-

temen zijn. Ieder van deze deelsystemen heeft zijn eigen normen en vormen, zijn eigen taal en waarde. De economieën van de markt en het geld hebben de andere economieën naar de achtergrond gedrongen. Deze overheersende economiesystemen hebben veel mensen en landen veel welvaart gebracht, maar tegelijkertijd ook groeiende ongelijkheid en armoede voor grote groepen mensen. In dit artikel wordt het economische deelsysteem van de gift verder verkend.

Dit artikel kent vijf hoofdstukken:

1. Er zijn verschillende economische deelsystemen
2. Vijf economische deelsystemen
3. De taart van vijf economische deelcircuits die samen dé economie vormen
4. De economie van de gift
5. Conclusie

1. Er zijn verschillende economische deelsystemen

Professor Henk Tieleman, oud-hoogleraar economie en antropologie te Utrecht, heeft in zijn studies en colleges aandacht gegeven aan verscheidenheid van economieën. Hij omschrijft een economische orde "als het geheel aan instituties en sociaal-economische arrangementen waarbinnen het economisch handelen van een samenleving zich afspeelt".

Drie mechanismen

Economische ordes bestaan in grote variatie en veelkleurigheid. Dit neemt niet weg dat er een drietal basismechanismen kan worden onderscheiden, waarmee elke economische orde is opgebouwd. Tieleman ontleent deze gedachten aan de ontwikkelingseconoom Karl Polanyi, die deze circuits van economie ontdekte vanuit zijn studie naar het economisch handelen

van vele volkeren en verschillende stadia van ontwikkeling. De economische orde valt uiteen in drie subsystemen of circuits:

- a. Het economisch circuit van de wederkerigheid of gift: het handelen om niet
- b. Het circuit van de herverdeling: centraal inzamelen en herverdelen
- c. Het circuit van de ruil: prestatie om tegenprestatie.

Elke economische orde wordt gekenmerkt door een eigen mengvorm van deze drie mechanismen en die mengvorm is ook weer in voortdurende beweging. Bepalend zijn in hoge mate de heersende, maar ook veranderende, opvattingen over de juiste verdeling van kosten en baten tussen individuen en tussen groepen van mensen. Want elke keuze ten aanzien van de economische orde impliceert een bepaalde verdeling van lusten en lasten (H. Tieleman, 'Tussen legitimatie en utopie, Over de rol van geloof en levensbeschouwing in de economie', SMO, Den Haag 1993, pag. 11v).

Drie manieren van belonen

Naast de gifteconomie en de herverdelingseconomie kan arbeid in de monetaire ruileconomie op drie manieren beloond worden, te weten:

- a. Niet-betaald,
- b. Semi-betaald; hiervoor zijn er twee manieren: wit of zwart
- c. Betaald

De monetaire ruileconomie en het betalen van arbeid zijn overheersend geworden ten opzichte van de andere twee economieën en het waarderen van de andere vormen van arbeid, zoals opvoedwerk, onbetaalde zorgarbeid en mantelzorg, vrijwilligerswerk.

Tenslotte kunnen we economische handelingen in de monetaire ruileconomie onderverdelen in formeel (vastgelegd in wetten, contracten, regels, afspraken op papier, en zelfs mondeling met handjeklap, etc.) en informeel (we doen van alles zonder veel wetten, regels, contracten of handjeklap).

Vier economische sferen

Professor G. Engbersen onderscheidt in de 'Balans van het armoedebelend' (Amsterdam 2000) vier soorten economieën rond sociale uitsluiting. De eerste en formele economie is die van de betaalde arbeid ofwel de ruil van arbeid voor inkomen. Tegenhanger hiervan is de informele economie, ofwel die van het grijze of criminele circuit: ook hier wordt geruild, maar de opbrengsten 'bestaan niet' voor de instanties van de formele economie. Het gaat dan om het niet betalen van belasting, afdrachten voor sociale zekerheid, BTW, verzekeringen, pensioen. Een derde vorm van economie is

die van de wederkerigheid of gift. Hierin ondersteunen mensen elkaar met gratis dienstverlening, denk bijvoorbeeld aan opvoeding of mantelzorg, of onderlinge netwerken zoals moeders die op elkaars kinderen passen of voor elkaar boodschappen doen. Een vierde vorm van economie die Engelsen onderscheidt, is de verzorgingseconomie. Via herverdeling ontstaat landelijk beleid rond sociale zekerheid en lokaal armoedebeleid. Het is de economie van uitkeringen, regels, voorschriften, bureaucratie, formulieren en wachttijden.

2. Vijf economische deelsystemen

In de afgelopen jaren heb ik voort gemijmerd over dit inzicht in de economische orde, zoals dat door ontwikkelingseconomen en antropologen is ontwikkeld. Het stelt ons in staat het waardendebat rond economisch handelen in een mondiale context in beeld te brengen. Met verwijzing naar telkens één dominant handelingsprincipe onderscheid ik vijf economische deelsystemen, die elk hun eigen logica, waarden, hoofdrolspelers en uitwerking voor mensen hebben:

1. Het deelsysteem Ruil of Witte markt
2. Het deelsysteem Herverdeling
3. Het deelsysteem Wederkerigheid of gift
4. Het deelsysteem Grijze of Zwarte markt
5. Het deelsysteem Geldmarkt of beurs

1. Het deelsysteem Ruil of Witte markt

In het deelsysteem van de ruil (prestatie tegen prestatie) wordt meestal op een formele manier arbeid verruild tegen loon of inkomen. Omdat de ruil op een formele manier wordt afgesproken en vastgelegd spreken we ook wel van Witte markt. Ruil van goederen en diensten geschiedt met name op vrije markten, die zich dankzij de vervoerstechnologie wereldwijd uitstrekken. Ondernemingen en werkgevers, werknemers en consumenten zijn hier de voornaamste spelers en de economische rationaliteit en het winststreven bepalen dit economisch handelen. Dit deelsysteem heeft grote verdiensten. Dat staat vast. Het brengt voor velen werkgelegenheid, welvaart, en toekomstperspectief. Tegelijk formuleren velen kritiek of uiten zorgen inzake de waarden ontwikkeling, die eruit voort vloeit. De vereconomisering van het leven en de uitbuiting en uitsluiting van andere deelsystemen en daardoor van mensen en milieu worden het meest genoemd.

2. Het deelsysteem Herverdeling

Bij het deelsysteem van herverdeling geeft het woord herverdeling al aan welk economisch handelen bedoeld is. Het principe werkt eenvoudig: mensen die over meer welvaart beschikken (goederen, diensten, geld) delen die met degenen die minder hebben. Herverdeling werkt op onderlinge afspraak tussen personen (denk bijvoorbeeld aan het gezin) en tussen groepen (families, vriendenclubs, verenigingen). Herverdeling werkt ook via het instrument van de persoonlijke verzekering: ik kan me bijvoorbeeld verzekeren voor de risico's van ziekte en handicap, baanverlies, en ouderdom. De belangrijkste manier van herverdelen wordt georganiseerd via de overheid: mensen en bedrijven betalen belasting en de overheid organiseert met die middelen weer goederen en diensten. En de overheid kan met herverdeling ook afspraken bewerkstelligen, die alle inwoners omvatten: denk aan algemene sociale verzekeringen als bijstandswet, ouderdomswet, gehandicaptenwet. Herverdeling werkt ook tussen landen, die met elkaar samenwerken. In onze samenleving hebben de overheden (Europees, nationaal, provinciaal, gemeentelijk) een grote rol verworven in dit deelsysteem, terwijl burgers betrokken zijn als producenten en als cliënten. Herverdeling wordt vanuit sociale motieven vaak gebruikt om de nadelen van de deelsystemen van markt en beurs te corrigeren. Even waar is dat dit deelsysteem de infrastructurele voorwaarden realiseert, evenals de sociale voorzieningen (onderwijs, zorg, welzijn, openbaar vervoer). Als kritiek kan aangegeven worden, dat inzake mondiale samenwerking de politieke netwerken een behoorlijke achterstand kennen in vergelijking met de economische netwerken.

3. Het deelsysteem Wederkerigheid of gift

In het deelsysteem van wederkerigheid of gift verlenen mensen telkens aan anderen diensten en zij geven die zorg, vrijwilligerswerk, hulp of opvoeding als gift, om niet. In dit deelsysteem zijn burgers de voornaamste spelers. Het waardepatroon van wederkerigheid en zorg, vorm gegeven in een groep, clan, of familie, heeft heel lang borg gestaan voor overleving. Het heeft de oudste economische papieren in het bestrijden van kwetsbaarheid, met name voor jongeren, vrouwen, gehandicapten en ouderen. Het kent ook zwakten: wie heel lang of alleen maar in de wederkerigheid arbeid heeft verricht, heeft geen voorziening opgebouwd voor ziekte, handicap of oude dag. Een niet onbelangrijk deel van dit deelsysteem is het geven van materiële goederen of financiën om niet. Je vindt er dus zowel financiële giften, fondsen met subsidies, de herverdelingseconomie of de diaconale economie van kringloop, ruilwinkels, maaltijdprojecten, etc. Er

zijn ook zorgpunten: vereconomisering en individualisering zijn processen die het deelsysteem van de wederkerigheid ondermijnen.

4. Het deelsysteem Grijze of Zwarte markt

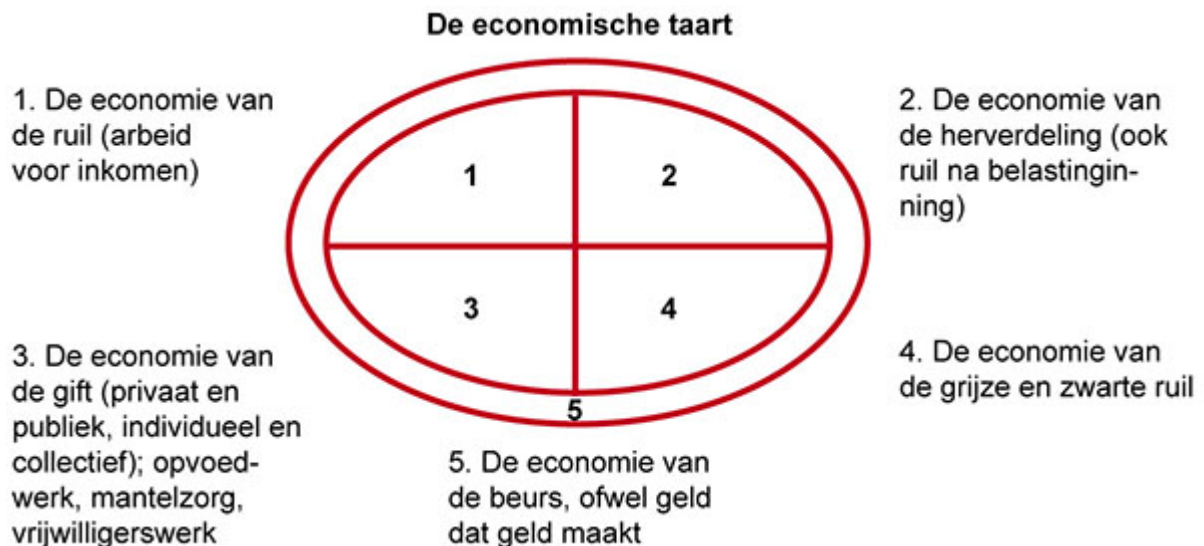
Het deelsysteem van de grijze of zwarte markt hangt samen met het deelsysteem van de ruil, waarin arbeid geruild wordt voor inkomen, en kenmerkt zich door het niet afdragen van formele sociale verplichtingen en belastingen. Zowel werkgevers als werknemers, opdrachtgevers als uitvoerders, kunnen van de informele mogelijkheden in het grijze of zwarte circuit gebruik maken. Grijze economie is vaak een economische activiteit van consumenten, kleiner of groter. Denk aan babysitten, vrijwilligerswerk doen met een vergoeding, etc. Grijze economie kan ook inhouden dat rijke mensen of bedrijven legaal hun vermogen wegzetten in belastingparadijzen, al of niet op naam, onherkenbaar gemaakt. Zwarte economie kan ook crimineel zijn en dan praat je over computercriminaliteit, drugseconomie, verhandelen van gestolen goederen, oplichting, etc.

5. Het deelsysteem Geldmarkt of beurs

Het deelsysteem van de geldmarkt of beurs is enerzijds voortgekomen uit het deelsysteem van de ruil en anderzijds uit andere deelsystemen, zoals herverdeling, zwarte een heeft vooral dankzij de moderne technologie van internet en computer in de afgelopen twintig jaar een sterke vlucht genomen. Geld heeft zich losgemaakt van de andere vier deelsystemen, dus van grond, mensen, landen, culturen, contracten, en is een eigen economisch deelsysteem gaan vormen. Het doel is om met geld meer geld te maken. Geld flitst digitaal over de wereldbol van geldmarkt (beurs) naar geldmarkt. Aan deze beurzen kan iedereen meedoen, mits er voldoende geld aanwezig is. Banken, verzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen en geldhandelaren zijn de grootste spelers. Vanaf 2010 komen ook digitale geldvormen in beeld, zoals bitcoin en andere munteenheden. De waarden van dit deelsysteem zijn zo dominant, dat we ze elke dag op het nieuws te zien krijgen. Hoewel er in 2008 een flinke dip heeft plaatsgevonden, blijft dit deelsysteem uiterst belangrijk, bijvoorbeeld voor het belonen van topmanagers. De kritiek van velen luidt, dat dit deelsysteem teveel waarden als 'hebben en alsmaar meer' benadrukt, en daarbij zelfs grenzen overschrijdt: het daagt uit tot graaien en frauderen. Bovendien is dit deelsysteem nauwelijks te volgen (het is een snelle digitale wereld) of te controleren (door wie immers?). Het is letterlijk van land, volk en God los geraakt.

3. De taart van vijf economische deelcircuits die samen dé economie vormen

De economie is voor te stellen als een taart met vier delen en een opstaande rand. Het gaat om de economie van de ruil, de economie van de herverdeling, de economie van de gift, de grijze of zwarte economie en de economie van de beurs.

NB: de verschillende deelsystemen zijn natuurlijk niet even groot, maar voor de eenvoud van denken is dit plaatje gemaakt.

De economie van de ruil is vooral die van het betaalde werk op de vrije (arbeids)markt: loon in ruil voor arbeid. En die van de productie en consumptie van goederen en diensten. De economie van de herverdeling is ook die van arbeid in ruil voor inkomen, maar dan in de collectieve sector (denk aan de uitkeringensector) of de sector die mogelijk gemaakt wordt door herverdeling. Denk aan onderwijs, zorg, welzijn, veiligheid, infrastructuur, et cetera. De bron van deze economie is eerst verkregen via belastingheffing en die bron wordt vervolgens herverdeeld. Deze economie zit ook in verzekeringen, verenigingen, vakbonden en kerken. De economie van de gift of wederkerigheid is die van gratis werken zonder betaling of inkomen, zoals opvoedwerk, mantelzorg, vrijwilligerswerk. Zonder deze economie lag onze samenleving plat. De grijze, zwarte en criminele economie is aanwezig in alle economische activiteiten, die zich van de andere drie onderscheiden door hun informele karakter. Tenslotte is er nog de economie van de beurs, van het geld dat geld maakt. Ook hier participeren we allemaal aan mee door middel van onze bank, pensioenen, verzekering-

gen. Iedereen kan bij zichzelf bepalen in welke mate hij of zij meedoet aan de vijf genoemde deelsystemen van economie.

4. De economie van de gift of wederkerigheid

Het economisch deelsysteem van de gift of wederkerigheid vervult een vitale rol in de samenleving: het grootste deel van de arbeidsuren in onze samenleving wordt gemaakt in de vorm van (voor een belangrijk deel huishoudelijke) onbetaalde arbeid ten behoeve van de zorg voor buitenshuis werkende huisgenoten, kinderen, zieken, ouderen, en het onderhoud van huis en haard. Zonder deze onbetaalde arbeid zou onze economie niet kunnen functioneren: wie niet eet, kan ook niet werken, en het met werken verdiende geld kun je niet opeten. Daar moet voedsel voor gekocht en bereid worden, en zo is er een onafzienbare reeks andere activiteiten die nodig zijn om te leven. Afgezien van de onbetaalde huishoudelijke arbeid zijn miljoenen mensen in de Nederlandse samenleving betrokken bij onbetaald vrijwilligerswerk, in talloze verschillende verbanden. Al met al worden in onze samenleving anderhalf tot tweemaal zoveel onbetaalde als betaalde arbeidsuren gemaakt. De eenzijdige concentratie op de betaalde arbeid geeft dan ook een sterk vertekend beeld van onze economie. Zou je dus de gemaakte onbetaalde uren omrekenen naar vergelijkbare bedragen als in de betaalde economie, dan kom je op een dubbele waarde uit.

De economie van de gift wordt ook duidelijk in het geld dat omgaat in het geven. Hier kan verwezen worden naar de langjarige studie die het centrum voor filantropie in Nederland van de Vrije Universiteit Amsterdam sinds 1993 opzet rond 'Geven in Nederland'. Elders op deze site komen de voornaamste inzichten en resultaten van 'Geven in Nederland 2017' aan de orde. Het totaalbedrag dat in 2015 wordt gegeven bedraagt 5.713 miljoen euro en dat is het resultaat van de optelsom van de geschatte giften van huishoudens, van nalatenschappen, van fondsen (zowel geldwervende fondsen als vermogensfondsen), van het bedrijfsleven en van de opbrengsten uit de kansspelen. Deze schatting is aan de lage kant, vanwege de onvolledigheid van informatie over nalatenschappen en de bijdragen van vermogensfondsen.

Geven nader bezien

Aafke Komter is bijzonder hoogleraar Vergelijkende studies van maatschappelijke solidariteit aan de Universiteit van Utrecht en hoofd van de

afdeling Social Science aan het University College te Utrecht. Het boek 'Solidariteit en de gift - sociale banden en sociale uitsluiting' is het resultaat van ruim tien jaar onderzoek en onderwijs rondom de thema's gift en solidariteit.

Komter gaat eerst in op het begrip gift. Geven vindt altijd plaats binnen sociale relaties. Komter onderscheidt vier basismodellen van sociale relaties: affectieve relaties; relaties op basis van asymmetrie en machtsongelijkheid; relaties op basis van gelijkheid; en relaties die berusten op instrumentaliteit. Binnen die vier soorten relaties spelen motieven een grote rol, die bepaald worden door ethiek en psychologie. De relatie duidt altijd op wederkerigheid en de motieven geven de aard weer. Geven als spiegel van de soort relatie is dus ook een eigen vorm van gift.

Komter voegt vervolgens een belangrijk aspect toe aan de vier onderscheiden relaties en vormen van geven: geven is seksespecifiek. Komter omschrijft dit als 'alternerende asymmetrie'. Het geven van mannen en vrouwen is verschillend, en mannen, vrouwen, kinderen en ouderen hebben afwisselend baat bij de vrouwelijke vrijgevigheid.

Vervolgens gaat Komter in op de vormen van geven. Zij onderscheidt zowel materiële als immateriële vormen van gift, en ze kunnen bestaan uit tijd, aanwezigheid, dienst, geld, voedsel, zorg, gastvrijheid, donaties van bloed, organen en lichaamsweefsel. Als omschrijving volgt: "Geven gebeurt objectief gezien meestal op basis van het wederkerigheidsprincipe, maar wordt subjectief ervaren als een wezenlijk niet-economische, spontane en altruïstische activiteit, bedoeld om persoonlijke gevoelens over te brengen en niet als economische transactie" (p. 48). In deze definitie zien we een afgrenzing van de andere economische deelsystemen en tegelijk - omdat er sprake is van activiteit, geld en goed - is er voldoende grond om te denken aan een eigen economisch deelsysteem.

Komter geeft aan, dat haar onderzoeken aantonen dat vrouwen, hoger opgeleiden en jongeren meer geven dan andere groepen en dat mensen, die het meest geven, ook het meest ontvangen. Hoewel geven niet gericht is op ruilen conform het economisch systeem van markt of herverdeling, blijkt er dus een culturele, psychologische of ethische band uit te ontstaan, waardoor er teruggegeven wordt.

Solidariteit nader bezien

Solidariteit is ook een vorm van geven, die enerzijds privaat georganiseerd kan worden (persoonlijk, in groep, via verzekering) en anderzijds publiek of collectief (in groep, via verzekering, via herverdeling). Solidariteit is het cement van de samenleving en zorgt voor sociale samenhang. Solidariteit loopt veelal van oud naar jong en onderling. Komter onderscheidt verschillende typen solidariteit, afhankelijk van het type gemeenschap of samenleving. De twee uitersten op haar schaal zijn mechanische solidariteit, voortkomend uit een hechte gemeenschap (de banden zijn hecht, men heeft elkaar nodig) en organische solidariteit, voortkomend in een grote gemeenschap (de banden zijn losser, meer anoniem, en vooral instrumenteel). Mechanische solidariteit is veelal privaat georganiseerd, organische veelal meer publiek.

Solidariteit kent ook een negatieve kant, omdat zij selectie of uitsluiting kan bevorderen. Mechanische solidariteit is selectief of uitsluitend in die zin dat naasten en verwanten begunstigd worden boven mensen die verder weg staan in sociale afstand. Organische solidariteit is uitsluitend in die zin dat iedereen gelijkberechtigd is en mensen die uitzonderingen vormen geen extra's krijgen.

Samenhang tussen gift en solidariteit

Komter maakt in haar studie een verbinding tussen haar antropologische theorie van geven (wederkerigheid in relaties) en de theorie van solidariteit. Geven is in essentie een vorm van solidariteit. Zonder geven zou er geen menselijke samenleving mogelijk zijn. De gift is vanwege het principe van wederkerigheid het morele cement van de samenleving en ligt daarmee ten grondslag aan de vormen van solidariteit, zowel mechanisch als organisch. Komter ziet solidariteit als een gelaagd begrip en onderscheidt vier dimensies die van belang zijn: de erkenning van de ander; de sociale nabijheid of afstand; de motieven voor geven en solidariteit; en wederkerigheid.

De samenhang tussen gift en solidariteit wijzigt, als er andere verhoudingen in een samenleving ontstaan. Zo leren we dat de samenleving van de eenentwintigste eeuw individueler, meer seculier en anoniemer is geworden. Tegelijk is ze technischer, communicatiever en globaler geworden. Er zijn meer ontwikkelingen aan te geven, waarmee enerzijds wijzigingen in de wederzijdsheid van relaties onderkend worden, en anderzijds wijzigingen in de georganiseerde, grotere, anonieme en instrumentele solidariteit onderkend worden. De verhoudingen komen dus anders te liggen, en vooral de mate van onderlinge afhankelijkheid van burgers. De studie van

Komter leert dat er over geven en solidariteit minder algemene opmerkingen gemaakt kunnen worden, en dat er meer naar de opbouw van verschillende lagen gekeken moet worden.

5. De 'participatiesamenleving' als specifieke maatschappelijke context

Ons uitstapje van 'de economische orde' naar vijf economische deelsystemen en het deelsysteem van de gift hangt dus ook samen met de belangrijkste ontwikkelingen in onze samenleving. Vanuit de economie en van de gift en de solidariteit is in het verleden de verzorgingsstaat opgebouwd, die grote delen van de samenleving organiseerde en voorzag in de noden en behoeften van de burgers. Sinds enige jaren vormt de ontwikkeling naar een 'participatiesamenleving' de voornaamste maatschappelijke en economische context. Het oogmerk van de 'participatiesamenleving' is sinds Prinsjesdag 2013 de vervanging van de verzorgingsstaat door een staat die zich als eerstverantwoordelijke terugtrekt uit het sociale domein om deze verantwoordelijkheid meer neer te leggen bij de burger individueel, bij de burgers en hun sociale netwerken, bij bedrijven en hun mogelijke diensten. Het begrip 'zelfredzaamheid' neemt hierbij een sleutelpositie in. De eerste verantwoordelijkheid ligt bij zelfredzame burgers. De argumenten voor de vervanging van de verzorgingsstaat zijn de mondigheid van moderne burgers en kostenoverwegingen. Bij de laatste gaat het met name om het probleem van de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat. Dit probleem lijkt opgelost te kunnen worden door de verantwoordelijkheid voor de sociale kwaliteit van de samenleving meer bij de burgers zelf neer te leggen, in de wijze waarop ze verantwoordelijkheid nemen voor zichzelf en voor anderen. Een aanname lijkt hierbij te zijn dat iedere burger beschikt over een sociaal netwerk op grond waarvan deze op adequate wijze verantwoordelijkheid voor zichzelf en voor anderen kan dragen. De toegenomen mondigheid van de burger is evenwel veelal gepaard gegaan met individualisering en ten gevolge daarvan erosie van het sociale weefsel.

Daarnaast is ook de vraag aan de orde of de overheid werkelijk burgers de ruimte geeft, in de zin van voorlichting en facilitering van initiatieven van onderop, of, terwijl ze zich terugtrekt, vooral van boven af in de regierol blijft als voorschrijvende overheid. We komen uit een periode, waarin de verwachtingen te aanzien van de verzorgingsstaat en de regierol van de overheid hoog waren, en ten aanzien van burgers of bedrijven laag. Nu zijn

zulke rollen niet zo maar om te draaien: hoge verwachtingen voor burgers en bedrijven en lage voor de overheid. Als er rampen gebeuren zien we dat de verantwoordelijkheidsclaim vrijwel direct bij de overheid wordt neergelegd. Het is dus geen eenvoudig proces. Het vergt nog heel wat debat en oefening om tussen de vier actoren van de samenleving, burger, burgers, bedrijven, en overheden, nieuwe rollen en verantwoordelijkheden te ontwikkelen. Van belang daarbij is de prangende vraag: kunnen die actoren bij hun participeren in de vijf economische deelsystemen vooral verbinden en kunnen ze zo een participatiesamenleving opbouwen? Van belang blijft op te merken dat het systeem van de gift en van de solidariteit daarbij onmisbaar zijn.

Hub Crijns is directeur van landelijk bureau Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK).